

DENGBEJLİK VE MELİZMA TEKNİĞİ

Rohat CEBE¹

¹Batman Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Müzik Bölümü, Batman

*rohat.cebe@batman.edu.tr

Özet: Tarih boyunca Kürtlerin oldukça zengin bir sözlü edebiyatı var olmuştur. Çeşitli nedenlerle yazılı edebiyat fazla gelişmiş olmasa da, klasik Kürt sözlü edebiyatının Kürt kültüründe oldukça önemli bir yeri olduğu kabul edilmektedir. Bu kültürün günümüze kadar varolması tarihin derinliklerinden gelen güçlü bir dengbejlik geleneğine dayanmaktadır. Dengbej kelimesi Kürtçede bir sözü sözle aktarmak anlamını içermektedir. 'Deng' ses, 'Bêj' söyle, aktar anlamındadır. Yani Dengbej, sese nefes ve yaşam verendir.

Dengbejler yaşadığımız coğrafyanın her noktasını karış karış gezmiş, Kürtlerin yaşamlarını çok yakından görmüş, çok iyi analiz etmiş ve bu deneyimlerini sözlü olarak aktarmışlardır. Anlatılanlar tamamen yaşamla ilgilidir, akla gelebilecek her konu dengbejlerin şarkıları (stranları) içerisinde yer almaktadır. Dengbejler; doğanın güzelliklerini, insanların içinde kalmış acı ve tatlı söyleyeceklerini, hikayelerini, gizli sevdalarını, kavgalarını ve ihanetlerini, yiğitlik ve kahramanlıklarını sesleriyle dinleyenlere aktarmışlardır. Bu aktarımlar şarkılı ve sözlü olarak bütünleştirilmiştir. Dengbej anlattığı konu içerisinde sadece şarkı söylemeyle sınırlı kalmaz, şarkının içerisinde sözlü aktarımdan da faydalanır. Sözlü ifade bir kenara şarkılı ifadeyi derinleştirmek için dengbejler eski kültürlerde dinleyici farklı bir boyuta ulaştırmak için kullanılan melizma tekniğinden faydalanmaktadırlar. Melizma; şarkı sözlerinde yer alan bir kelimenin herhangi bir hecesinde birden fazla nota kullanabilme durumuna verilen addır. Aktarımda melizmanın kullanılması hem dengbejin ses genişliğini iyi aktarabilmesini hemde dinleyici üzerindeki etkisini ve anlatılana odaklanmasını sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dengbej, Melizma Tekniği, Sözlü Kültür

Dengbej Tradition and Melisma Technique

Abstract: Kurds have had a rich oral literature throughout history. Even though written literature has developed to a small degree for several reasons, classical Kurdish oral literature is acknowledged to have a significant position in Kurdish culture. The continuous existence of this culture until today is founded on a strong dengbêj tradition coming from the depth of history. In Kurdish, the word 'dengbêj' means telling by voice. 'Deng' means voice, and 'Bêj' means tell or convey. Dengbêj is the one who gives life and breath to voice.

Dengbêjs, who traveled around the area that we live in, closely observed and analyzed Kurdish people's way of living, and passed these experiences down orally. Stories told are entirely about life. Any subject that comes to mind takes part in the songs (strans) of dengbêjs. They tell the beauty of nature, happy and sad memories of people and their secret loves, fights, betrayals, and braveries to the audience by their voice. These narratives combine singing and verbal techniques.

Dengbêjs are not only limited to singing in their storytelling activity but they make use of verbal expression during the song. Dengbêjs utilize melisma technique to deepen the expression in singing. Melisma is the state of singing more than one note for a syllable of a word. Melisma usage in storytelling provides dengbêjs with opportunity to display their range of voice, thereby increasing the story's effect on audience.

Key Words: Dengbêj, Melisma technique, Oral Culture

1. GİRİŞ

Dengbêjlik: Kürt kültürünün temel alt yapısını oluşturan, içerisinde; toplum bilimini, filozofluğu, sözlü edebiyatı, siyasi ve tarihi misyonu barındıran sanatsal bir olgudur. Tarih boyunca kültürlerini sözle icra etmek zorunda kalan Kürtler, Dengbejlik geleneği ile köklü temelleri olan kültürlerinin günümüze kadar ulaşabilmesini sağlamışlardır. Söz uçarken yazının kaldığı durumunu ters yüz eden Dengbejler, müziğinde yardımıyla ortaya; stranlar (şarkı), kilamlar (manzum hikaye) ile lawjeler (mistik vaazlar) çıkarmışlardır. Böylece Kürtlerin günlük yaşamlarındaki en küçük ayrıntıları da kapsayan sözlü bir edebiyat başlamış ve bu anlatılar, içerisindeki melodiler sayesinde geniş kitlelere ulaşmış ve yüzyıllardır devam eden bir geleneğin oluşmasına vesile olmuştur.

Dengbej kelimesi Kürtçede bir sözü sözle aktarmak anlamına gelir. ‘Deng’ ses, ‘Bêj’ söyleyen, aktaran anlamındadır [1]. Yani Dengbej, sese nefes ve yaşam verendir. Bu sözlü aktarımda müzik en önemli rolü oynar, yalnız Dengbejliği sadece müzik sanatı ve icracılık olarak değerlendirmek doğru olmaz. Çünkü Dengbej sadece müzik yapan kişi değil aynı zamanda tiyatral yeteneğiyle, yeri geldiğinde bir tiyatrocuyu, anlattığı hikayeler sayesinde de bir edebiyatçı misyonu taşıdığından, Dengbejliğe başlıbaşına ayrı bir sanat biçimidir demek daha doğru olacaktır. Nasıl ki müzik eşliğinde uygulanan opera başlı başına bir sanatsa dengbejlikte kendi başına bir sanattır.

2. DENGBEJLİĞİN DÜNYA KÜLTÜRLERİNDEKİ HİKAYE ANLATICILARIYLA OLAN BAĞLARI

Dengbêjler, yıllar boyu bireyin ya da toplumun hafızasında yer eden acıyı, sevinci, özlemi, öfkeyi, övgüyü, coşkuyu, gizli sevdaları, kavgaları, ihanetleri, yiğitlik ve kahramanlıkları, gülü ve çiçeği, hasreti, savaş hâlini, çatışmayı, sürgünlüğü, yalnızlığı kısacası insana özgü tüm duygulanımları belleğine katarak kendi sesiyle bir eden müthiş bir hafızaya sahip hikaye anlatıcılarıdır. Bu gelenek kuşaktan kuşağa aktararak toplumsal belleğin devamlılığını sağlamıştır. Hikaye anlatma geleneği batı toplumlarında İlyada ve Odyssea’yı anlatan Homeros’la başlamıştır. Ünlü Kürt yazar Mehmet Uzun Dengbejlerim adlı kitabında: Söyle tanrıça, kör ozan Homeros’un tanrıçası söyle... Yani sesi dile getir, sese nefes ver, sesi kelim haline getir, sese ritim ver. Ve Homeros’un severek sözünü ettiği aoidos, aoidoslar. Yani sesin sahibi, sesi kelim haline getiren, söyleyen; sesi, kelamı meslek edinen; sesle bir olan, sesi, kelamı yaşam haline getiren. Yani tanrıça; Mousa, Mnemosines,

aklın, düşüncenin, belleğin koruyucusu, kollayıcı tanrıça; yaratıcılığın simgesi tanrıça... Yani degbej; söyleyen, sözü nakşeden, belleği canlı, diri tutan, hatta bellek olan. İşte dengbej bu; insana, insanlığa bir dil; kimlik, tarih, benlik, bellek veren, insanı, insanlığı, insani anlatıyı, çağlar boyu, zaman boyu, kesintisiz bir çağlayan haline getiren kaynak [2], sözleriyle Dengbejlik geleneğini Homeros'a dayandırıyor.

Homeros'la başlayan süreçte hikaye anlatma geleneğini bir usta-çırak ilişkisine dönüştürüp bunu yaşama biçimi haline ilk getirenler kendilerine Homerosoğulları anlamına gelen 'Homeridesler' adını vermişlerdir. M.Ö. altıncı yüzyılda Sakız adasında bir okul kuran Homeridesler bu tarihten itibaren bütün Yunan toprağında ün salmış ve Homeros destanlarının anlatımını üstlenmişlerdir. Dengbejlik geleneğine bakıldığında da aynı paralellikten söz edilebilir. Usta çırak ilişkisinin dengbejlikte de yer edinmesi ve geleneğin aile içerisinde el verilerek kuşaktan kuşağa aktarılmasında bu çerçevededir [3]. Homerosla başlayan bu gelenek Kürt kültüründe ismini Dengbejlik olarak almışken, Ortaçağ Avrupasında 'minstrel'ler ve 'bard'lar bu misyonu üstlenmişlerdir. Bu çağda Avrupa'nın başka yörelerinde de hikaye anlatıcılarına rastlanmaktadır. Fransa'da 'trubadurlar' ve 'truver'ler, Almancanın etkin olduğu ülkelerde ise 'bankelsanger' (bank ezgicileri) denilen hikaye anlatıcıları adlarını almışlardır. Ayrıca İngiltere'de tiyatral hareketlerle hikaye anlatan kişilere 'jester' ve 'mamur' denmektedir. Batılı toplumlar tarafından egzotik ve mistik olarak değerlendirilen Doğu toplumlarında yazılı kültürden öte sözlü kültürün yaygın olduğu görülür. Doğu toplumları ruha ve kutsal söze önem vermişlerdir. Doğu toplumları yazılı kültüre geçtikten sonra bile sözlü kültürün özelliklerini sürdürmüş ancak batılı toplumlar da hikaye anlatma geleneği modernleşme süreci içerisinde kaybolmuştur. Hiçbir metne bağlı kalmadan M.Ö. 1500 M.S. 900'lerden yazılı kültüre geçilen süreye kadar ezberden okunan ve kuşaktan kuşağa aktarılan Hint masal kültürünün yapı taşı 'Veda'lar ve bu Vedaları günümüzde bile anlatan 'harikatha' denilen hikaye anlatıcıları, Japon kültürünün 'heike' adı verilen ozanları, Malezya'da Hint masal kültürünün etkisiyle kısa hayvan hikayeleri, efsaneler ve fıkralar anlatan hikaye anlatıcıları, Kore'de tiyatral özelliklerin yoğun olarak kullanılan hikaye anlatıcıları, Çin ve Tibet'te içerisinde farklı özellikler barındıran hikaye anlatıcıları vardır. Orta Asya'daki kavimlerde de hikaye anlatma geleneği kutsal bir olgu olarak değerlendirilir. Bunların başında Şamanlık gelir. Şamanizm Sibiry'a ve Orta Asya'ya özgü bir dinsel olgudur. Şamanizm, trans durumuna geçebilme yeteneğindeki kişilerin, doğaüstü varlıklarla ilişkiler

kurarak onların güçlerine sahip olmalarına; bunları toplum adına kullanmalarına ve bu amaçla yapılan dinsel-büyüsel pratik ve törenlerden ibarettir. Ozanlar, Türklerin İslam öncesi inançlarında ve Orta Asya'da yarı göçebe konumundayken, daha çok şairliği, güzel söz söylemesi ve ezgileriyle önem taşımıştır. Göçebelikten yerleşik yaşama geçilmesiyle destan anlatan ozanlar, toplumun gündelik yaşantısına daha çok eğilen, müzikalitesi daha ağır basan, aynı zamanda şiirler de yazan 'aşık'lar adını almışlardır [4].

Bunun yanında Kızılderili kültüründe de hikaye anlatıcılığının önemli bir yeri olduğunu görmekteyiz. Homerosla başlayan süreç boyunca erkek egemenliğinde süregelen hikaye anlatıcılığının Kızılderililerde kadın egemenliğinde olduğu görülmektedir. Çünkü, kültürel zemini oluşturan ve toplumsal değeri aktif olarak ileten kişiler, bu toplumda kadınlardır [5]. Dengbej geleneğine bakıldığında, Kürt dilinin yazıya geçmesiyle kaynağına ulaşabildiğimiz 16. yüzyılda yaşayan Feqiye Teyran'dan 20. yüzyılın en önemli dengbejlerinden Batman'ın Bileyder (Binatlı) köyü 1900 doğumlu Karapete Xaco'ya kadar olan süreçte erkek egemenliğinin var olduğu görülür. Ancak 20. yüzyılda yaşamış Meryem Xan ve Eyşe Şan, erkek alanı olarak görülen bir alanda kadın olarak var olabilmiş önemli dengbejlerdir.

3. DENGBEJ NE ANLATIR?

Sözlü kültürlerin özellikleri dikkate alındığında, öykü dinlemenin ve anlatmanın temel insani nitelikler olduğu ve anlatma içgüdüünün en başından beri insanlarda varolduğu kabullenildiğinde, Dengbejlik geleneğinin ne zaman başladığı tam olarak bilinmese de Kürtlerde hikaye anlatma geleneğinin kültürün oluşumunun başlamasıyla ortaya çıktığı sonucuna ulaşabiliriz. Güçlü bir sese ve belleğe sahip olan Dengbej aynı zamanda Kürt coğrafyasını dolaşan, gördüğu coğrafyanın yaşam biçimini gözlemleyen, bu yanıyla da köklü bir kültürün oluşmasında önemli roller üstlenen bir halk ozanı kimliği taşır [6].

Yaz ayları Kürtlerin yoğun olarak çalıştığı, topraklarını sürdükleri, ekinlerini ektikleri zamanlardır. Kış ayları ise yoğun olarak çalışan halkın dinlendiği ve kendilerine daha fazla zaman ayırdıkları bir dönem olduğundan, Dengbejler hikayelerini genellikle kış gecelerinde anlatır. Herkesin bir araya geldiği klamların, stranların, hikaye ve destanların anlatıldığı bu gecelere: şevbiherk denir. Dengbej gittiği herhangi bir yerleşim yerinde o yerleşim yerinin ileri geleni kim ise onun mekanında hikayesini anlatır. Yani dengbejin gideceği ve kalacağı ve de misafirlerin toplanacağı yer bellidir. Toplanılan bu yere

divanhane denir. Başlangıçta sadece kış geceleri performanslarını sergileyen dengbejler tarihi süreç içerisinde mevsimlerin her dönemine anlatımlarını yaymışlardır. Performanslarına başlamadan dengbejler izleyicilere sorarlar; cirok (hikaye) mu anlatayım yoksa kilam (şarkı) mı söyleyeyim. Onlar için izleyicinin istekleri her zaman ön plandadır. İzleyicilerde performansına başlamak üzere olan dengbeje güzel sözler söyleyerek onu motive etmeye çalışırlar. Dengbejin anlatımı günlerce sürebilir, dengbej anlatacağı hikayeyi en heyecanlı yerinde keserek bir sonraki güne konunun bütünsel heyecanını sarkıtabilir. Bu sanatsal eylem bittikten sonra misafir olduğu divanhanenin sahibi ve diğer izleyicilerden hediyeler alarak başka bir yerleşim yerine doğru yolculuğunu sürdürür. Verilen bu hediyelere 'helat' denir [4].

Tarihi sürece bakıldığında gezgin dengbejlerin yanında yerleşik hayata geçmiş olan dengbejlerinde var olduğunu görmekteyiz. Hanedanların, mirliklerin, beyliklerin, ağaların denetiminde ve sadece onlar istediği zaman sanatlarını icra eden bu dengbejlere Divan Dengbejleri denilir. Yerleşik hayata geçmemiş yani herhangi bir kişiye bağlı olmayan dengbejlere ise: Dilan Dengbejleri denilir. Dilan dengbejlerinin çok sayıda olduğu ancak divan dengbejlerinin sayılarının az olduğu çünkü divan dengbejlerinin, dilan dengbejlerinden daha kıdemli oldukları müzikalitenin ve yaratıcılıklarının en üst seviyelerde oldukları kabul görmektedir. Divan dengbejleri içerisinde Sürmeli Memed isimli bir Osmanlı-Kürt paşasının koruması altına geçtikten sonra ünü bütün Kürt coğrafyasına yayılan Evdale Zeynike önem taşır. Kürt dengbejlerinin piri olarak kabul edilen bu dengbej için Yaşar Kemal " Evdale Zeynike, Kürtlerin Homerosu" dur demiştir. Büyük olasılıkla 1800'lü yılların ortalarında yaşamış olan bu dengbej, kamlarından anlaşıldığı kadarıyla yaşlılığında görme duyusunu kaybetmiş, Zeynike adlı bir kadının oğludur. Gule adında Hıristiyan bir kadına aşiktir ve daha kundaktayken yolda terkedilmiş olarak bulunduğu Temo adında bir oğlu ve de kanatları kırık bir turnası vardır. Evdale Zeynike'nin dışında, 17. yy'da yaşamış olduğu sanılan, Hizan Beyi Mir Şeref'in dengbeji olarak bilinen Selim Silemani; Kikan aşireti lideri Reşid Bey'in dengbeji olan, Kürt entellektüellerinden ve Mir Bedirhan'ın torunu Celadet Ali Bedirhan tarafından Suriye'ye kaçırılan ve sürgünde ölen Ehmeye Fermane Kini, Filite Quto beyliğine dengbejlik yapan ve yakın zamanda ölen, Evdale Zeynike ekolünün son temsilcisi Batman, Bileyder (Binatlı) köyü doğumlu Karapete Xaco sayılabilir.

Divan dengbeji bağlı olduğu hanedanın, mirin, beyin ya da ağanın aynasıdır. Dengbej bağlı olduğu mirin, ağanın ve beyin yaşamını ve kahramanlıklarını stranlarına yansıtır. Bu açıdan divan dengbeji olabilmek dengbejler içerisindeki statünün büyüklüğüyle eşittir. Tarihe bakıldığında mirlerin, beylerin ve ağala-

rın dengbejlerini yarıştırdıklarını görmekteyiz. Dengbejin bu yarış içerisindeki başarısı tamamen bağlı olduğu kişinin coğrafya içerisindeki itibarının artmasına vesile olur. Bu yüzden divan dengbejlerine ayrı bir anlam ve önem yüklenmiştir. Sürmeli Memed Paşa'nın dengbeji Evdale Zeynike ile Evdalı yenip paşanın dengbeji olmak isteyen Şex Sile'nin üç gün üç gece süren atışması, üçüncü gün sonunda Şex Sile'nin yerinden kalkamaması ve sesini kaybetmesi, Evdal'ın bu atışmayı kazanması ancak günlerce süren bu atışma sonucunda görme duyusunu yitirmesi, dengbejler içerisindeki rekabeti gözönüne serer [7].

4. BATMAN'LI DENGBEJLER

Batman'lı dengbejlere bakıldığında; aslen Dideryan koçerlerinden, 1953 Bıçakçı köyü doğumlu Evdileye Koçer, 1956 Çarıklı köyü doğumlu Evdileye Reşiki, 1952 Beşiri ilçesine bağlı Uğurca köyü doğumlu Dideryan Koçerlerinden Ezize Koçer, 1944 Beşiri doğumlu Ezize Macır, 1937 Kozluk'a bağlı Beydağı köyü doğumlu Xalite Xerzi, 1945 merkeze bağlı Recep köyü doğumlu Selime Batmani, 1949 Kozluk ilçesine bağlı Ortaca köyü doğumlu Mızafere Celdeki, 1942 ile 1984 yılları arasında yaşamış, Gercüş'e bağlı Gera Cehfer köyü doğumlu Mırade Kine'yi söyleyebiliriz. Batman'lı dengbejlerin en önemlisi, Bileyder (Binatlı) köyü 1900 doğumlu Karapete Xaco'dur. 1915 olaylarında ailesinin büyük bir bölümünü kaybeden Xaco, Reşkotan bölgesinde Filite Quto'nun gelini olan ablasının yanına sığınmak zorunda kalmıştır. Filite Quto'nun evinde 15 yıl hama olarak çalıştı ve divanının dengbeji oldu. Şeyh Sait isyanından sonra bazı Kürtlerle Suriye'ye giderek Fransa ordusunda 15 yıl boyunca paralı askerlik yapan Xaco, Fransa ordusunun Suriye'den çekilmesinden sonra Ermenistan'a gitmiştir. 1950 yılında Erivan radyosunda çalışmaya başlar ve bu 2000 yılına kadar sürer. Ünlü dengbej Evdale Zeynike ekolünün son temsilcisi olarak kabul edilir. Yüzlerce kilam ve stranı vardır [6].

5. MELİZMA TEKNİĞİ

Dengbej anlattığı konu içerisinde sadece şarkı söylemeyle sınırlı kalmaz, şarkının içerisinde sözlü aktarımdan da faydalanır. Sözlü ifade bir kenara şarkılı ifadeyi derinleştirmek için dengbejler eski kültürlerde dinleyici farklı bir boyuta ulaştırmak için kullanılan melizma tekniğinden faydalanmaktadırlar. Melizma; şarkı sözlerinde yer alan bir kelimenin herhangi bir hecesinde birden fazla nota kullanabilme durumuna verilen addır. Aktarımda melizmanın kullanılması hem dengbejin ses genişliğini ve becerisini iyi aktarabilmesini hem de dinleyici üzerindeki dikkati toplama olgusunu ve anlatılana odaklanma bütünlüğünü

sağlamaktadır. Kilamlara bakıldığında melizma tekniği genellikle kelimenin son hecesindeki sesli harfin uzatılmasında görülür. Melizma bittikten sonraki sesiz harf daha hafif bir biçimde söylenir. Bunun yanında tek bir hecenin tek bir sesle söylendiği durumlarda dengbejler seslerini titreştirirler yani 'vibrato' yaparlar. Bölgesel değişiklik gösteren bu aktarım biçiminde dengbejlerin kullandıkları tekniklerden birisidir. Dengbejler aktarmak istediklerini belirli bir ritm ve tartıma göre şekillendirirler. Bu aktarımlar uzunhava türündendir. Mırsalarda ölçü serbesttir, kimi uzun kimi kısadır ama aralarında güçlü bir ses uyumu ve bütünsel bir armoni vardır. Bunlar son derece özgün bir makamla okunur. Dengbejler sözcükleri peş peşe, izlenmesi güç bir hızla okur, bazen yavaşlar bazen hızlanır, bir sözcük üzerinde sesini dalgalandırır; sesi alçalıp yükselir [8].

6. KAYNAKLAR

- [1] *Farkini Zana*, Türkçe-Kürtçe Sözlük, Enstituya Kurdi Yayınları, İstanbul, 1998
- [2] *Mehmet Uzun*, Dengbejlerim, İthaki Yayınları, İstanbul, 12.Baskı, 2006.
- [3] *Lale Yalçın Heckmann*, Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri, Çev. Gülhan Erkaya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002
- [4] *Abidin Parilti*, Dengbejler Sözü'nün Yazgısı, İthaki Yayınları, İstanbul, 2006.
- [5] *R. Ortiz A. Erdoes*, Kızilderili Efsaneleri, Çev. Aydan Uluçer, Selim Yeniçeri, Okyanus Yayınları, İstanbul, 2000
- [6] *Şerephan Ciziri*, Kultur u Edebiyata Devki (Sözlü Kültür ve Edebiyat), Nudem Yayınları, İsveç, 1999
- [7] *Ahmet Aras*, Efsanevi Kürt Şairi Evdale Zeynike, Çev. Fehim Işık, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2004
- [8] *Kemal Burakay*, Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan, Deng Yayınları, İstanbul, 1997
- [9] *Ç.Ceyhan Süvari*, Artakalanlar (Yezidilik Örneğinde Etnisite, Din ve Kimlik İlişkisi), E Yayınları, İstanbul, 1.Basım, Mart 2006.
- [10] *Mehmet Bayrak*, Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları, cilt 1-2-3, Özge Yayınları, Ankara 2002
- [11] *Ordixane Celil*, Kürt Kahramanlık Destanı, Dımdım, Çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001
- [12] *Jean Bottero*, Mezopotamya Yazı, Akıl ve Tanrılar, Çev. M. E. Özcan, Dost Yayınları, Ankara, 2003
- [13] *İsmail Beşikçi*, Kürt Toplumuna Üzerine, Yurt Yayınları, İstanbul, 1993
- [14] *Ernst Fischer*, Sanatın Gerekliliği, Çev. Cevat Çapan, Payel Yayınları, 1995
- [15] *Sinan Gündoğar*, Kürt Masalları, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2003
- [16] *Şeref Han*, Şerefname-Kürt Tarihi, Çev. M. Emin Bozarslan, Hasat Yayınları, İstanbul, 1990
- [17] *Korhan Kaya*, Hint Masalları, İmge Yayınları, Ankara, 1998
- [18] *K. Nezan, M. İzady, E. Mutlu*, Kürt Müziği, Çev. Necdet Hasgöl, Mutlu Öztürk, Gökhan Gökçen, Kerem Özdemir, Avesta Yayınları, İstanbul, 1996
- [19] *Bazil Nikitin*, Kürtler Sosyolojik ve Tarihi İnceleme, Çev. Cemal Süreyya, Hüseyin Demiran, Deng Yayınları, İstanbul, 1994
- [20] *Torî*, Kürt Kültür Tarihi, Berfin Yayınları, İstanbul, Ekim 1999.
- [21] *İrkin Aktüze*, Müziği Anlamak Ansiklopedik Müzik Sözlüğü, Pan Yayıncılık, 2009